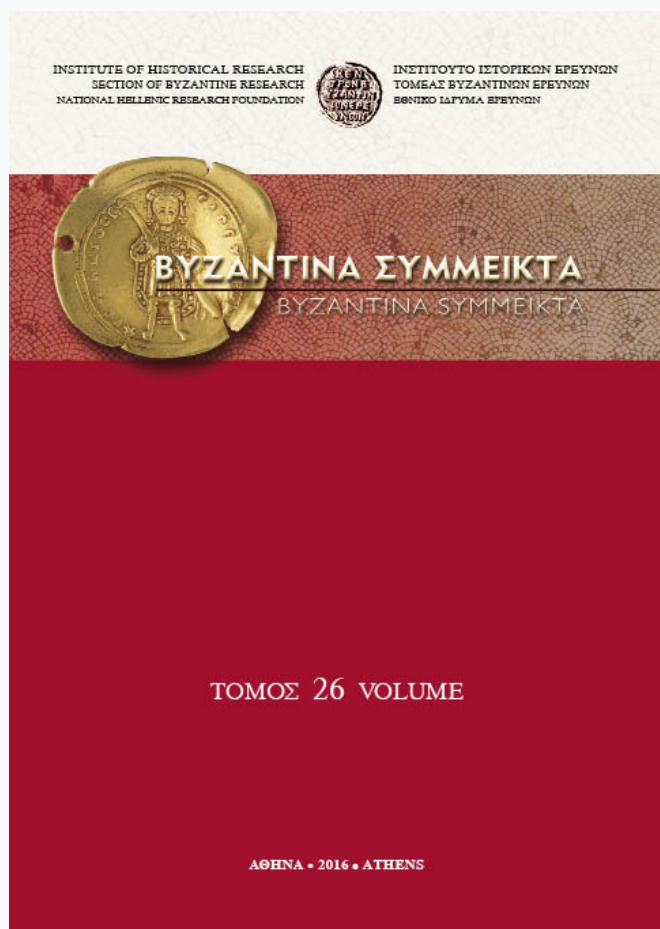

Byzantina Symmeikta

Vol 26, No 2 (2016)

BYZANTINA SYMMEIKTA 26

Βιβλιοκρισία: ANDREAS RHOBY, Byzantinische Epigramme auf Stein nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2 (Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, hrsgg. von Wolfram Hörandner, Andreas Rhoby und Anneliese Paul, Band 3, Teil 1 und 2), Wien 2014

Μανόλης ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.10821](https://doi.org/10.12681/byzsym.10821)

Copyright © 2016, Μανόλης ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ Μ. (2016). Βιβλιοκρισία: ANDREAS RHOBY, Byzantinische Epigramme auf Stein nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2 (Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, hrsgg. von Wolfram Hörandner, Andreas Rhoby und Anneliese Paul, Band 3, Teil 1 und 2), Wien 2014. *Byzantina Symmeikta*, 26(2), 465–481. <https://doi.org/10.12681/byzsym.10821>

A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Stein nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2* (Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, hrsgg. von WOLFRAM HÖRANDNER, ANDREAS RHOBY und ANNELIESE PAUL, Band 3, Teil 1 und 2) [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 474. Band / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 35], Wien 2014, σελ. 1047. ISBN 978-3-7001-7601-5

Εδώ και δύο χρόνια έχει προστεθεί ο τρίτος τόμος από τον Andreas Rhoby στη σειρά έκδοσης των βυζαντινών επιγραμμάτων σε σωζόμενες ή δημοσιευμένες παλιότερα, μαρτυρούμενες επιγραφές, από τα χρόνια ανάμεσα στα 600 και 1500. Μετά τη δημοσίευση των ιδιαίτερα χρήσιμων για την έρευνα τόμων 1 και 2 και τα σχετικά addenda που πλαισίωσαν τον τ. 2¹, ο ογκώδης τρίτος τόμος έχει συγκεντρώσει από πλήθος δημοσιεύσεων και εκδώσει σε κριτική έκδοση τις έμμετρες επιγραφές σε πέτρα –κατά κύριο λόγο ανάγλυφες ή διαμορφωμένες με ανάλογα σκληρά υλικά (κεραμική διακόσμηση)–, ενώ προσθέτει μία ακόμη διάσταση για τη χρήση των έμμετρων λογοτεχνικών κειμένων που συνόδευαν ποικίλα οικοδομήματα ή μνημειακά έργα τέχνης κατά τη βυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για έναν τόμο πιο εκτεταμένο σε σχέση με τους προηγούμενους, που ξεκινά με τον κατάλογο (σσ. 7-12) των 292 συνοδευτικών εικόνων [153 έγχρωμες και 139 ασπρόμαυρες, στο δεύτερο (II) τομίδιο] για το μεγαλύτερο μέρος από τα συνολικά 372 επιγράμματα που εκδίδονται. Μετά τον πρόλογο (σ. 13) και

1. Για τους προηγούμενους τόμους (A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Wien 2009 και A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst*, Wien 2010), βλ. αντίστοιχα τις βιβλιοκρισίες, για τον τ. 1 στα A. KARPOZILOS, *ΒυζΣύμ* 20 (2010), 311-314 και E. JEFFREYS, *JHS* 131 (2011), 287-288 και για τον τ. 2 στο I. VASSIS, *ΒυζΣύμ* 22 (2012), 349-355, και τη σύντομη του A. BELOUSOV και για τους δύο τόμους στο *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета* I:43 (5) (2012), 119-121.

τις συντομογραφίες για την εντυπωσιακά αναλυτική βιβλιογραφία που έχει αξιοποιηθεί (σσ. 15-50), ο συγγραφέας επιχειρεί μία αναλυτική εισαγωγή στο σύνολο των ζητημάτων –γενικών και ειδικών– για τις κατηγορίες των έμμετρων επιγραφών που περιέχονται στον τόμο (σσ. 51-104).

Οι εισαγωγές των προηγούμενων τόμων της σειράς είχαν εστιάσει καταρχάς στο βυζαντινό επίγραμμα που παραδίδεται σε επιγραφές, ως αντικείμενο μελέτης του ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου της Βιέννης (τ. 1), καθώς και στις ειδικές κατηγορίες των έμμετρων επιγραφών τόσο σε τοιχογραφίες και ψηφιδωτά (τ. 1), όσο και σε εικόνες και αντικείμενα μικροτεχνίας (τ. 2). Επίσης στο μέτρο, την προσωδία και τη γλώσσα τους (τ. 1), στους συγγραφείς των επιγραμμάτων σε επιγραφές (τ. 2), στη χρονολογική και τη γεωγραφική κατανομή τους (τ. 1), σε ζητήματα όπως την εξωτερική μορφή των επιγραφών (τ. 1, τ. 2), στην αλληλεπίδραση ανάμεσα σε λόγο και εικόνα (τ. 1, τ. 2) και τέλος στη μεθοδολογία και τον τρόπο παρουσίασης της έρευνας για το αντίστοιχο σε κάθε περίπτωση επιγραφικό υλικό και τα κείμενα που αυτό παραδίδει (τ. 1, τ. 2).

Ανάλογα αλλά και συμπληρωματικά, στον τρίτο τόμο συνεχίζεται η συζήτηση για τη μετρική (σσ. 83-90), τη γλώσσα (σσ. 91-94), τους συγγραφείς (σσ. 94-97), αλλά και το «δέσιμο» λόγου και εικόνας (σσ. 100-103), καθώς και το ζήτημα της χρονολόγησης (σσ. 97-100). ταυτόχρονα όμως ταξινομούνται με διεξοδικό τρόπο οι επιγραφές σε πέτρα που περιέχουν επιγράμματα, σε κατηγορίες όπως τις κτητορικές σε οχυρωματικά έργα, εκκλησίες και μονές (σσ. 55-64), μέχρι τις επιτύμβιες (σσ. 64-69) και τις λοιπές κατηγορίες (σσ. 69-72). Ακολουθεί μία αρκετά πρωτότυπη συζήτηση για το ζήτημα της αποκατάστασης και ανάγνωσης των εν λόγω επιγραφών, με πολύ σημαντικές παρατηρήσεις για τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά τους, τους χαρακτες, τους λιθοξόους και τα εργαστήρια (σσ. 74-75)², τον τονισμό (σσ. 75-76), τη χρήση μεγαλογράμματης και μικρογράμματης και τη μορφή των χαρακτήρων (σσ. 76-79), τη χάραξη, τη διάταξη του κειμένου στις επιφάνειες (σσ. 79-81), τα σημεία στίξης και άλλα σύμβολα (σσ. 81-82). Τέλος, γίνεται η εισαγωγική παρουσίαση των *addenda* στους δύο πρώτους τόμους της σειράς, δηλαδή των επιπλέον επιγραμμάτων σε ψηφιδωτά και τοιχογραφίες, ή σε εικόνες και αντικείμενα μικροτεχνίας (σσ. 103-104).

2. Ως ένα επιπλέον ζήτημα εισαγωγικά, θα μπορούσε να συζητηθεί το επίπεδο ορθογραφίας των επιγραφών και της πολύ συχνής ανορθόγραφης εκτέλεσής τους, όπως αντίστροφα η πολύ πιο σπάνια τέλεια ορθογραφικά απόδοση του κειμένου (σε πολύ λίγες περιπτώσεις, όπως στη σ. 536, TR14, εικ. αρ. 90, σ. 1027).

Τις περισσότερες σελίδες (σσ. 105-763) του πρώτου μέρους του τόμου καταλαμβάνει η έκδοση και τα σχόλια στα επιγράμματα σε πέτρα, τα οποία έχουν καταταχθεί σε ενότητες με γεωγραφικά κριτήρια (σε αλφαβητική σειρά, ανάλογα με τη χώρα και την περιοχή προέλευσής τους)³, με αντίστοιχη μέθοδο κατάταξης όπως και στους προηγούμενους τόμους. Κάθε λήμμα ξεκινά με την «ταυτότητα» του φυσικού αντικειμένου που παραδίδει την επιγραφή (με στοιχεία όπως το υλικό, τις διαστάσεις, την κατάσταση διατήρησης, τη χρονολόγηση, τη θέση και τον εντοπισμό του), ενώ ακολουθεί η σύντομη εισαγωγική συζήτηση για κάθε επίγραμμα, η κριτική έκδοση με αναλυτικό υπόμνημα πηγών και κριτικό υπόμνημα, συνοδευόμενη από μετάφραση στα γερμανικά και παράθεση της σχετικής με την κάθε επιγραφή-επίγραμμα βιβλιογραφίας· η έκδοση κάθε επιγράμματος κλείνει με αναλυτικά σχόλια που αξιοποιούν την μέχρι τώρα έρευνα, αλλά και συζητούν ζητήματα δομής και περιεχομένου για το κείμενο, ή άλλα προσωπογραφικά, γλωσσικά-φιλολογικά, μετρικά, αλλά και λογοτεχνικού χαρακτήρα, που αφορούν τόσο τα χαρακτηριστικά του είδους όσο και την ερμηνεία ή τη μετάφραση συγκεκριμένων σημείων.

Το δεύτερο μέρος του παρόντος τρίτου τόμου, στο συμπληρωματικό τομίδιο (II), αρχικά περιλαμβάνει τα *addenda* στους δύο πρώτους τόμους: 31 επιγράμματα σε τοιχογραφίες (σσ. 773-811), 2 σε ψηφιδωτά (σσ. 813-818), 20 σε αντικείμενα μικροτεχνίας (σσ. 819-841), 8 σε φορητές εικόνες (σσ. 843-851). Ο τόμος κλείνει με έξι παραρτήματα. Τα δύο πρώτα αφορούν τις αρχικές λέξεις

3. Η γεωγραφική κατανομή του επιγραφικού υλικού στις σύγχρονες χώρες-κράτη όπου βρίσκεται σήμερα, ενδεχομένως να μην είναι απόλυτα διαφωτιστική, συμπληρωματικά στην εικόνα που προκύπτει από την έκδοση των επιγραμμάτων. Όπως ο πίνακας χρονολογικής κατανομής του υλικού ανά αιώνα –από τον 7ο ως τον 15ο– μοιάζει ιδιαίτερα χρήσιμος (σ. 901), ένας χάρτης, με μία αντίστοιχη οπτικά κατανομή των επιγραφών –ακόμη και με ένδειξη για τις διαφορετικές κατηγορίες τους– στα εδάφη και τις περιόδους του Βυζαντίου, θα συμπλήρωνε και θα ολοκλήρωνε την έτσι κι αλλιώς πολύ πλούσια εικόνα που προκύπτει από τον παρόντα τόμο. Καθώς μάλιστα ο 3ος τόμος διαθέτει περισσότερο ασφαλείς ενδείξεις για τον *in situ* εντοπισμό των επιγραφών, τουλάχιστον σε σχέση με τον τ. 2, τα συμπεράσματα αυτής της καταγραφής θα μπορούσαν να συγκριθούν και να ερμηνευθούν και σε σχέση με τα αντίστοιχα, όπως μπορούν αυτά να συναχθούν από τους προηγούμενους τόμους. Ο παρών τόμος είναι δυνατόν να ιδωθεί και ως μία «περιήγηση» στον γεωγραφικό χώρο του Βυζαντίου, με αφετηρία τις έμμετρες επιγραφές του, ενώ το χρονολογικό ευρετήριο (σ. 901) θα γινόταν σαφέστερο, αν συμπληρωνόταν με μία αναλυτική χαρτογραφική κατανομή του υπό έκδοση υλικού, ακόμη και με στατιστικά συνοδευτικά στοιχεία.

–μέχρι το τέλος του πρώτου στίχου, είτε έχει διατηρηθεί από την αρχή είτε όχτων επιγραμμμάτων-επιγραφών (σσ. 853-858) και τον κατάλογο των χωρίων –από τη Βίβλο και άλλες πηγές– που έχουν εντοπισθεί από τον εκδότη στο κείμενό τους (σσ. 859-865). Ακολουθούν οι αλφαβητικοί κατάλογοι κυρίων ελληνικών ονομάτων (σσ. 867-871) και του λεξιλογίου που απαντάται στις επιγραφές (σσ. 873-899)⁴, καθώς και ο ιδιαίτερα διαφωτιστικός πίνακας με τον χρονολογικό εντοπισμό τους (σ. 901). Η αυξητική τάση στα σωζόμενα παραδείγματα, μετά τους αιώνες 10ο και 11ο, μέχρι και τον 14ο αι., σίγουρα αντανακλά την αντίστοιχη εικόνα για τις περιόδους ακμής του βυζαντινού επιγράμματος⁵. Τέλος υπάρχει το γενικό ευρετήριο ονομάτων προσώπων και τοπωνυμίων που εμπεριέχονται στον σχολιασμό ή αφορούν τον εντοπισμό των επιγραφών (σσ. 903-911). Οι εικόνες (σσ. 913-1047) που κλείνουν το δεύτερο μέρος του τόμου και περιλαμβάνουν παραπάνω από τα 3/4 του συνόλου των εκδιδόμενων επιγραφών (όπου ήταν δυνατή η αναπαραγωγή τους και με διαφορετική κατά περίπτωση ποιότητα εκτύπωσης), καθιστούν δυνατό –στις περισσότερες περιπτώσεις– τον έλεγχο των γραφών και της εγκυρότητας της μεταγραφής και θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμες μελλοντικά για την περαιτέρω μελέτη τόσο των επιγραφών όσο και των επιγραμμμάτων⁶.

Συνολικά η κριτική παρουσίαση και έκδοση των επιγραμμμάτων σε πέτρα από τον Α. Rhoby, εκτός από την επίπονη έρευνα και το εμφανές αποτέλεσμά

4. Ανάμεσά του πολλές σπάνιες ή αθησαύριστες λέξεις.

5. Η συγγέντρωση περισσότερων επιγραφών με επιγράμματα, μετά τον 10ο αι., ενδεχομένως δημιουργεί μία εικόνα που επιτρέπει νέες δυνατότητες ερμηνείας σε σχέση με τις περιόδους ακμής των επιγραφών κατά τη βυζαντινή περίοδο, μία ακμή που είναι δυνατόν να αφορά με διαφορετικό τρόπο την κάθε κατηγορία επιγραφών. Πρβλ. σχετικά τις απόψεις στα C. MANGO, *Epigraphy*, στο E. JEFFREYS – J. HALDON – R. CORMACK (έκδ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, New York 2008, 147 και C. MANGO, *Byzantine epigraphy (4th-10th centuries)*, στο D. HARLFINGER – G. PRATO (επιμ.), *Paleografia e Codicologia Greca*, τ. 1, Αλεξάνδρεια 1991, 239-242.

6. Η εκ νέου δημοσίευση φωτογραφιών είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, ακόμη κι αν υπάρχουν στις πρωτότυπες μελέτες. Σε λίγες μόνο περιπτώσεις η ποιότητά τους δεν βοηθά στον έλεγχο των μεταγραφών (π.χ. TR25, σ. 559-60 και εικ. 97, σ. 1031). Παρόλο που υπάρχει ο συγκεντρωτικός κατάλογος των φωτογραφιών (τ. 3.Ι, σσ. 7-12), χωριστά για τις έγχρωμες και τις ασπρόμαυρες, ίσως θα ήταν πιο πρακτικό να παρατίθεται ο δείκτης για την αντίστοιχη φωτογραφία και στην αρχή της έκδοσης κάθε επιγραφής, ώστε ο αναγνώστης να μπορεί αμέσως να ελέγξει, αν υπάρχει διαθέσιμη εικόνα στο δεύτερο μέρος (ΙΙ) του τόμου.

της, τον τεράστιο όγκο υλικού, που συγκεντρωμένος παρουσιάζεται για πρώτη φορά μαζί, φανερώνει –όπως άλλωστε και στις πολυάριθμες άλλες μελέτες του συγγραφέα τα τελευταία χρόνια– την εποπτεία που μόνο ο ίδιος θα μπορούσε να έχει για τον καταρτισμό αυτού του *corpus*. Επίσης, εξαιρετικά σημαντική κρίνεται η συμβολή του τόμου στην αποκατάσταση του κειμένου των επιγραφών, ως νέα κριτική έκδοση με πολλές διορθώσεις και βελτιώσεις, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τα έμμετρα ή άλλα συστατικά τους στοιχεία. Από την πλευρά του ο αναγνώστης και χρήστης του τόμου, ακολουθώντας τον εξαντλητικό από κάθε άποψη υπομνηματισμό των επιγραφών, όπως προαναφέρθηκε, σαν να συμμετέχει σε μία απολαυστική περιήγηση στη γεωγραφία, τα μέρη, τις διοικητικές διαιρέσεις ή τις πόλεις του Βυζαντίου, παράλληλα με την αντίστοιχη στις διαφορετικές εποχές, σε μία γνωριμία με τα πρόσωπα (γνωστά και άγνωστα), και τέλος σε μία εξοικείωση με τις λογοτεχνικές ή άλλου είδους αναζητήσεις και προθέσεις που αναδεικνύονται μέσα από την ανάρτηση ενός κειμένου σε στίχο σε δημόσια θέα, μέσω μίας επιγραφής.

Πολύ δύσκολα θα μπορούσε να βρει κανείς σημαντικές μεθοδολογικές ελλείψεις, να κάνει προσθήκες και διορθώσεις στην έκδοση των επιγραφών ή ακόμη να εντοπίσει παραλείψεις⁷ και ανακρίβειες στον παρόντα τόμο. Παρακάτω περισσότερο προτείνουμε δυνατότητες βελτίωσης στο κείμενο της έκδοσης, ή προσθήκες στα υπομνήματα και λιγότερο στα σχόλια για τις επιγραφές-επιγράμματα.

Καταρχάς θα επισημάνουμε ορισμένα ελάσσονα σημεία που αφορούν τη βελτίωση σε τυπογραφικά ή άλλες επιλογές στη στίξη και τον χωρισμό των στίχων.

Τυπογραφικά στις σ. 364, GR114, στ. 1 *πεφηνό[τα]* αντί *πέφηνό[τα]*. σ. 589, TR 42, στ. 1: *έορακώς* αντί *έορακώς*. σ. 676, TR80, υποσ. 1136: *διανύσας* αντί *διαλύσας* (:). σ. 830, AddII12, στ. 2: με ερωτηματικό στο τέλος του στίχου, *τίς χάρις*;;, όπως στην έκδοση του ποιήματος του Φιλή και τη γερμανική μετάφραση, καθώς έτσι, με την απορία, το δίστιχο βγάζει πολύ περισσότερο νόημα.

7. Παρόλο που ο συγγραφέας έχει θέσει με σαφήνεια τα χρονολογικά όρια για τη συμπερίληψη του επιγραφικού υλικού στον παρόντα τόμο, ξενίζει η απουσία προωμότερων σημαντικών παραδειγμάτων, όπως τις έμμετρες επιγραφές στον Άγιο Πολύευκτο και τους Αγίους Σέργιο και Βάχχο στην Κωνσταντινούπολη.

Στη στίξη ενδεχομένως χρειάζονται μικρές βελτιώσεις σε κάποια σημεία⁸, ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στο νόημα του κειμένου: σ. 182, GR31: στο στ. 3 μήπως (;) τελεία ή ερωτηματικό, στο στ. 4 μήπως (;) άνω-κάτω τελεία, στο στ. 5 μήπως (;) ερωτηματικό, στο στ. 7 μήπως (;) τελεία ή άνω τελεία, στο στ. 8 μήπως (;) κόμμα, στο στ. 9 μήπως (;) τελεία ή ερωτηματικό· σ. 277, GR79: στην αρχή των στ. 1 και 3 μήπως (;) εκδοτικά παύλες για να σημειωθεί ο διάλογος· σ. 286, GR83: οι στ. 5-10 μήπως (;) να χωρισθούν με κόμμα, μήπως (;) τελεία μετά τον στ. 11· σ. 342, GR106: στον στ. 5 μήπως (;) τελεία ή άνω τελεία· σ. 364, GR114: στον στ. 7, κόμμα μετά το *βλ[έ]πων*· σ. 689, TR89: στους στ. 1-3, ενδεχομένως ελλείπει στίξης χρειάζεται να δηλωθούν στα σχόλια τα «πλεγμένα» συντακτικά υπερβατά: Ὅν... πύργον, θαλάσσης ... ῥηγνυμένης, θρᾶνσμός ... κατηνάγκασε· σ. 823, AddII4, στ. 1: κόμμα μετά το *δάχτυλον*, άνω τελεία μετά το *λόγος*.

Εκδοτικά σε κάποιες περιπτώσεις οι σίχοι ίσως να δηλώνονται με μεγαλύτερη καθαρότητα, αν χωρισθούν με διαφορετικό τρόπο. Για παράδειγμα: στη σ. 162, GR12, στ. 1: η τελευταία λέξη *τέλος*, θα μπορούσε να χωριστεί μόνη, ως δεύτερος στίχος –όπως ακριβώς υπάρχει και στην επιγραφή–, εφόσον ο πρώτος στίχος είναι δωδεκασύλλαβος, όπως και ο τελευταίος. Στη σ. 784, AddII4, ο τελευταίος στίχος ενδεχομένως να χρειάζεται να εκδοθεί με τελεία στο τέλος του προηγούμενου, με μία σειρά κενή να μεσολαβεί, καθώς είναι σαφές από την εικ. 133, σ. 1044, ότι τα δύο κείμενα διαχωρίζονται στην ίδια την επιγραφή. Επίσης στη σ. 840, AddII20, τα δύο τμήματα του επιγράμματος καλύτερα να εκδοθούν ως τρίστιχο με δεύτερο στίχο το ... *Συμέων Ἄθως δομήσατό σοι, ...* –με σημασία α' προσώπου–, παρόλο που στη σ. 985, εικ. CXLV-CXLVI, ο στ. 2 διαχωρίζεται, στα δύο ημιστίχιά του, από τη μία όψη της λειψανοθήκης-μυροθήκης (;) στην άλλη.

Ως περισσότερο σημαντικές για τη βελτίωση του εκδομένου κειμένου κατατίθενται οι παρακάτω προτάσεις: σ. 112, AL3, στ. 2: μήπως (;) *πέλων* αντί *πόλων* μέσα στο κείμενο, όπως σχολιάζει ο έκδοτης, αφού επιγραφικά δικαιολογείται καλύτερα· σ. 135, GR1, στ. 3: *ναξιραιών μη [...]*, με βάση ότι διακρίνεται στην επιγραφή· σ. 151, GR7, στ. 1: *σὸν* ή *σοι* αντί *σὼν*, παρά το σχόλιο με την προτίμηση του εκδότη στη *lectio difficilior* που η κατάσταση διατήρησης της επιγραφής δεν επιτρέπει να επιβεβαιώσουμε· σ. 162, GR12, στ. 1: μήπως (;) Ὅπόσ['] ἔδραμον ... αντί Ὡ πὼς [ἔ]δραμον ...· σ. 208, GR45, στ.

8. Ὅσονος σημασίας, αλλά τυπογραφικά ακριβέστερο θα ήταν να τυπώνεται η κεραία κάτω αριστερά –και όχι κόμμα– για τις χιλιάδες, στις χρονολογίες με το έτος από κτίσεως κόσμου, στους ελληνικούς αριθμούς, για παράδειγμα *ζωνε'*.

11: μήπως (;) ἐξήρανε ἀντί ἐξήρηνσε σ. 357, GR112, στ. 10: ἐπ[ειγ]όμενος ἀντί ἐπαγόμενος⁹ σ. 393, GR128, στ. 10: μήπως (;) δύοις ἀντί λύοις σ. 516, TR2, στ. 5: μήπως (;) καχεξία ἀντί καχεξία σ. 541, TR16, στ. 13: μήπως (;) νεουργῶν ἀντί νεουγῶν σ. 581, TR38, στ. 1: μήπως (;) [μ]όρον ἀντί [μεμ]όρ<ι>ον σ. 680, TR82, στ. 1-2: ... μέγα / ὁ δεσπότης ἤγειρε Ρωμανὸς νέον / ὁ παμμέγιστος ...¹⁰ σ. 722, TR104, στ. 1: μήπως (;) Σοῦ ἀντί Θ(εο)ῦ καὶ τύπῳ ἀντί τόπῳ¹¹ σ. 775, AddI3, στ. 1: μήπως (;) μὴ μοι δειλία ἀντί μὴ μὴ δειλία¹² σ. 784, AddI14, στ. 1: μήπως (;) ἀγιότευκτον¹³ ἀντί ἀγιοζευκτον καὶ στ. 2 μήπως (;) εἰρήκει¹⁴ ἀντί εἴρηκεν σ. 791, AddI19, στ. 3 (με βάση την εικ. CXXI στη σ. 976): μήπως (;) ... φέρω<ν> ... τοὺς μὴ κεκίνημαι τόδε τ[ὸ] ξίφος] σ. 795, AddI23, στ. 1: μήπως (;) γεγραμμένον ἀντί γεγραμμένοι σ. 801, AddI28 (με βάση την εικόνα CXXV στη σ. 978): στ. 1, οἶσθα ἀντί η[.]θ[.], στ. 5, κατὰ [κόσμον] (;), στ. 6, λοιπὸν ἀντί λυπῶν¹⁵, στ.

9. Με την έννοια «χωρίς να νοιάζεται για τίποτα, να επιθυμεί τίποτα από τα υπάρχοντά του».

10. Βλ. στο <http://bmcr.brynmawr.edu/2015/2015-07-19.html> και την πρόσφατη βιβλιοκρισία του C. DE STEFANI για τον ίδιο τόμο, το σχόλιό του και την προσθήκη του άρθρου ὁ στην αρχή του στ. 2 του επιγράμματος, επισημαίνοντας μάλιστα την ομοιότητα με τον στ. 3, η οποία προκύπτει μετά τη διόρθωση. Ο ίδιος μελετητής ωστόσο δεν προσέχει με βάση την φωτογραφία της ίδιας της επιγραφής (εικ. CVIII, σ. 968) –στην ουσία– την εξ αρχής παρανόληση του αρχικού άρθρου ὁ –που υπάρχει στην επιγραφή ως Ο– στην αρχή του στ. 2, ως C, και ἄρα ως τελικό -ς στο επίθετο μέγας στο τέλος του στ. 1 από τους εκδότες, ως αποτέλεσμα σπασίματος του λίθου σ’ αυτό το σημείο. Με αυτές τις διορθώσεις προκύπτει αρτιότερο κείμενο –το επίθετο στο ουδέτερο μέγα προσδιορίζει το πύργον του στ. 3 και δε χρειάζεται η προσθήκη συλλαβής στο ρήμα ἤγειρε με το <ἀν>ήγειρε που προτείνει ο εκδότης– και για τους τρεις στίχους, τόσο συντακτικά όσο και μετρικά.

11. Στην εν λόγω τμηματικά σωζόμενη επιγραφή, ενδιαμέσα εντός των μεταλλίων που διαχωρίζουν τα ημιστίχια, υπάρχουν συντομογραφημένες λέξεις που ενδεχομένως να έχουν κάποια θέση στην εκφορά των στίχων.

12. Στην αρχή του δεύτερου στίχου, στην επιγραφή του ειληταρίου (εικ. CXIX, σ. 975), ο διπλός τόνος στο πρώτο μὴ ίσως δηλώνει την ἐγκλιση τόνου από το μοι, που επίσης στην επιγραφή γράφεται ως μή, με ένα τόνο. Το πιθανότερο με μεταβατική σημασία για το ρήμα δειλιῶ, το νόημα του στίχου αποδίδεται ως, «Μη μού φοβάσαι, άνθρωπε, την υπακοή...» (Πρβλ. Th. ANTONOPOULOU, *Leonis VI Sapientis Imperatoris Byzantini Homiliae*, Turnhout 2008, 25.73: Ὁ βαπτιστὴς τὴν ὑπακοὴν δειλιᾷ...), ως μία προτροπή του Θεοῦ προς τον άνθρωπο (βλ. *Δευτερονόμιο*, 31.6-8).

13. Βλ. *LBG* το σχετικό λήμμα.

14. Με βάση και τη θέση του τόνου στην επιγραφή (σ. 1044, εικ. 133).

15. Βλ. και παρακάτω στον στ. 13.

8 ἐπέλθῃ σοι ἡ ὥρα [ἐκείνη] (;)¹⁶ ἀντί ἐπελθήσει ἡ ὥρα, στ. 10: ἐξαγόρευσον ἀντί ἐξαγόρεσον, στ. 14 οἷα σε δωρήσῃται ... παρ' αὐτοῦ βασιλέως ἀντί ἤασε, δωρίσει τε π[άν]υ τοῦ βασιλέα· σ. 814, AddI32, στ. 1: μήπως (;) Ἄλλοις μὲν ἀντί Ἄλλους μὲν ...· σ. 823, AddII4, στ. 2 (με βάση τις εικ. CXXXIV-V στη σ. 981): στ. 1 λόγος ἀντί Λόγος καὶ στ. 2 τότε τῷ κόσμῳ κέρδ[ος] ἀντί ὅτε τὸ<ν> κόσμος<ν> κερδ.¹⁷ σ. 831, AddIII13, σ. 981: Σίγα· λοχῶσιν ἀντί Σιγᾶ λοχῶσιν¹⁸.

16. Πρβλ. Mt. 24.36. Η φράση « ἡ ὥρα ἐκείνη» συναντάται σε διάφορα κείμενα της χριστιανικής περιόδου, είτε με την έννοια της ώρας του θανάτου είτε με την έννοια της Δευτέρας Παρουσίας και Κρίσεως.

17. Ο λόγος, ως όρος, με τον αντίστοιχο λόγοι στον πληθυντικό (βλ. και ODB, τ. 2, σ. 1234, στο λήμμα Literature του Α. KAZHDAN), σημαίνει τη λογοτεχνική παιδεία, την επιστημονική μόρφωση που καλλωπίζει την ψυχή, σε αντίστιξη με τον χρυσό που κοσμεῖ το σώμα. Βλ. σχετικά και στη διπλωματική εργασία, Ε. ΜΑΥΡΑΚΗ, *Οι λόγοι στα βυζαντινά κείμενα: συμβολή στην έρευνα γύρω από το περιεχόμενο του όρου*, Ρέθυμνο: διπλωμ. εργασία 2016. Όλο μαζί το δίστιχο έχει το εξής νόημα: «Το χρυσάφι στολίζει το δάχτυλο, ενώ την ψυχή η γνώση· τότε με το στολίδι υπάρχει όφελος (κέρδος).» Ενδεχομένως να υπάρχει και υπόνοια στο χωρίο από το ευαγγέλιο του Ματθαίου (16.26): τί γὰρ ὠφεληθήσεται ἄνθρωπος ἐὰν τὸν κόσμον ὅλον κερδήσῃ τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ζημιωθῇ;

18. Δεδομένου ότι στο ίδιο το αντικείμενο, το χρυσό δακτυλίδι πάνω στο οποίο έχει χαρακτεῖ ο στίχος, δεν υπάρχει τονισμός και στίξη, προτείνουμε την παραπάνω εναλλακτική ανάγνωση της επιγραφής του. Πιο συγκεκριμένα ο στίχος πρώτα προτρέπει τον αναγνώστη-θεατή να σωπάσει· «Σώπα.», και στη συνέχεια, «μέσα στο χρυσό ξαπλωμένα περιμένουν τρία λιονταράκια». Κατά τη γνώμη μας με αυτή την ανάγνωση το νόημα του στίχου γίνεται πληρέστερο, ενώ αναδεικνύεται το παιχνίδι του δημιουργού του με τον θεατή αναγνώστη. Αν δεχτούμε την πρώτη λέξη ως επιρρηματικό προσδιορισμό, αφαιρείται η πρωτοτυπία, το πνεύμα και το παιχνίδισμα του επιγράμματος. Η προστακτική σίγα απαντάται συχνά στην αρχαία τραγωδία και κωμωδία, αλλά και στη βυζαντινή γραμματεία, σε έργα όπως τον *Χριστό Πάσχοντα*, ή σε επιγράμματα όπως αυτά του Μανουήλ Φιλή. Χαρακτηριστικό της σημασίας του είναι το σχετικό λήμμα στο λεξικό του Φωτίου (έκδ. THEODORIDIS 804): Ἄκουε· ἀντὶ τοῦ σίγα. Κρατῖνος (fr. 284 K.). οἷον τόπον δίδου διὰ τῆς σιγῆς τῇ ἀκοῇ. Η προτροπή για σιγή και το ακουστικό μοτίβο της σιγής γενικότερα, επίσης απαντάται συχνά στο πλαίσιο της αποστροφής προς τον αναγνώστη από το «εγώ» των επιγραμμάτων [Βλ. I. VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum*, Berlin-New York 2005, σ. 672 και I. VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum: Supplementum I, Παρεκβολαί* 1 (2011), 258· πρβλ. από τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή, αρ. 81.10 (έκδ. BRAOUNOU-PIETSCH) και III.192.6 (έκδ. MILLER)]. Εφόσον μάλιστα το δακτυλίδι χρονολογείται τον 14ο αι., και έχοντας υπόψη άλλο ένα επίγραμμα του Φιλή (αρ. 33, έκδ. BRAOUNOU-PIETSCH) με σχετικό θέμα, για το

σ. 840, AddII20, στ. 1: μήπως (;) Φρουρόν σὸν ἢ Φρουρόν σοῦ ἀντί Φρουρόν σου¹⁹. σ. 845, AddII25, στ. 3: μόνη ἀντί μόνην²⁰. σ. 847, AddII28, στ. 1: Ῥίψον φρόνημα κοσμικὸν ... βάρος ἀντί Τρίψον φρόνησ(ιν) κοσμικ(ήν) ... βάρω²¹ και στ. 2 μήπως (;) ὡς ἂν ὁδοὺς κ(αὶ) τρίβον ἀντί ὡς ἂν [...]λίσσεις τρίψον με βάσει την εικ. CL (σ. 987).

Ὅσον ἀφορὰ στα χωρία που σχετίζονται με φράσεις ἀπὸ τα κείμενα των ἐκδεδομένων στον παρόντα τόμο ἐπιγραφῶν, πολλὰ εἶναι δυνατόν να συνδεθοῦν με λειτουργικά και ὑμνογραφικά κείμενα. Παρακάτω παρατίθενται χαρακτηριστικά παραδείγματα: σ. 119, BG3, στ. 10: ... ὅτ(ι) σοὶ πρέπ(ει) δόξ(α) εἰς τοὺς αἰῶνας ...²². σ. 122, BG4, στ. 1-2: ... Πάσας τεθεικὼς εἰς σέ μου τὰς ἐλπίδας, ἰ ὦ μήτερ ...²³. σ. 153, GR8, στ. 1-2: Πύλας ἡμῖν ἄνοιξον, ὦ Θ(εο)ῦ Μ(ήτ)ερ, ἰ τῆς μετανοίας ...²⁴. σ. 182, GR31, στ. 8-9: ... δειλιῶν ... τοῦ Δεσπότη²⁵.

μῦθο του Αἰσώπου «ἄνθρωπος καὶ λέων συνοδεύοντες», θα υποθέταμε ὅτι ἐνδεχομένως και ο παρὼν στίχος θα μπορούσε να ἀποδοθεῖ στην πέννα του Μανουὴλ Φιλή.

19. Με τις ἐξῆς παραπλήσιες ἐναλλακτικές σε σχέση με το νόημα, «ἔχοντας ὡς φρουρό το δικό σου μῦρο.» ἢ «ἔχοντας ὡς φρουρό το μῦρο σου».

20. Με βάση την εικ. CXLVIII στη σ. 987, ὅπου η κατάληξη στη λέξη μόνη εἶναι ἀκριβῶς ἴδια, ὅπως στο *χρηματισίαση*. Το νόημα γίνεται σαφέστερο, ἀφού το ἐπίγραμμα ἐτσι λέει: «Εσένα μόνο ἐμπιστευόμαστε ...».

21. Το κοσμικὸ φρόνημα, ὡς ἐκφραση, εἶναι κοινὸς τόπος σε μοναστικά ἢ ἀγιολογικά κείμενα. Πρβλ. και F. HALKIN, *Le corpus athénien de saint Pachome*, Genève 1982, 146.2-3: ἐπὶ δὲ τοῦ ἁββά Παχωμίου ὀλίγοι ὄντες ἐτήρουν ἑαυτοὺς μὴ ἔχειν βάρος ὕλης τοῦ κόσμου ...

22. Ὅτι πρέπει σοι, πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. Κατάληξη διαφόρων ευχῶν κατὰ τη Θεαί Λειτουργία του Ἰωάννου του Χρυσοστόμου, συγκεκρωμένα αὐτῶν του Α΄ Ἀντιφώνου, της Μικρῆς Εἰσόδου, της ἀρχῆς της Λειτουργίας των Πιστῶν.

23. Πρβλ. με το θεοτοκίο *Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου εἰς σέ ἀνατίθωμι, Μήτηρ τοῦ Θεοῦ φύλαξόν με ὑπὸ τὴν σκέπην σου που ψάλλεται ἢ διαβάζεται σε διαφορετικές ἀκολουθίες ὅλο το ἔτος.*

24. *Τῆς μετανοίας ἄνοιξόν μοι πύλας, Ζωοδότα, ὀρθοῖζει γὰρ τὸ πνεῦμά μου, πρὸς ναὸν τὸν ἁγίόν σου ...* (Δοξαστικὸ μετὰ τον Ν΄ Ψαλμὸ στον ὀρθρο, τις Κυριακές, κατὰ την περίοδο του Τριωδίου).

25. Στον φόβο του Προδρόμου να ἀγγίξει την κεφαλὴ του Ἰησοῦ κατὰ τη Βάπτισις ὑπάρχει μνεία σε ἀρκετὰ ὑμνογραφικά χωρία της γιορτῆς των Θεοφανείων: *Τὴν χεῖρα σου τὴν ἄψαμένην τὴν ἀκήρατον κορυφὴν τοῦ Δεσπότη ...* (δοξαστικὸ της Θ΄ Ὡρας). Ὁ μέγας ὑετός, πρὸς ποτάμια ῥεῖθρα, προέρχεται σαρκί, βαπτισθῆναι θελήσας πρὸς δὲ ὁ θεὸς Πρόδρομος, ἐκθαμβούμενος ἔλεγε· πῶς βαπτίσω σε, ῥύπον μὴ ἔχοντα ὅλως; πῶς ἐκτείνω μου, τὴν δεξιὰν ἐπὶ κάραν, ἣν τρέμει τὰ σύμπαντα; (Κάθισμα του Ὁρθρου). Ὁ προσταλείς,

σ. 203, GR42, στ. 7-8: ... ὁ γὰρ ἐσθίων καὶ πίνων ἀναξίως / κρῖμα ἐαυτῷ ἐσθίει τε καὶ πίνει.²⁶ σ. 220, GR51, στ. 1: ... βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς ...²⁷. σ. 313, GR95, στ. 1-2: Θεοτόκε, ... σκέπε, φρούρει, φύλατ<τε> ...²⁸. σ. 349, GR108, στ. 11: ... μὴ συντριβῆς, κέραμε ...²⁹. σ. 436, IT13, στ. 12: ... λίθοις ... ῥίψας τὸν σπόρον ...³⁰. σ. 500, IT34, στ. 1-2, 5: ... δοθέντος ἡμῖν διὰ τὴν ἁμαρτίαν ...³¹. σ. 503, IT35, στ. 5: ... ἐξ οὗ κάτεισιν ἀγαθῶν πᾶσα δόσις ...³². σ. 581, TR38, στ. 1: ... Ἐρω

πρὸ προσώπου Κυρίου καὶ τὰς εὐθείας, τρίβους τοῖς ἀνθρώποις ὑποδεικνύων, ἄπτεται τρέμων κορυφῆς τοῦ Δεσπότη, καὶ βαπτίζει ... (τροπάριο ε' ὡδὴ κανόνα του ὁρθρου). Σήμερον Ἰωάννης ἄπτεται, κορυφῆς τοῦ Δεσπότη ... (Καὶ νῦν των Αἰώνων του ὁρθρου).

26. Εκτός από την μνεία στην επιστολή του Παύλου (1 Cor.11,29) σίγουρα είναι απαραίτητη η αναφορά και στο χωρίο της ευχῆς του Μ. Βασιλείου από την ακολουθία της Θείας Μεταλήψεως, που μάλιστα περιέχει το επίρρημα *ἀναξίως*, όπως στο παρόν επίγραμμα: *Οἶδα, Κύριε, ὅτι ἀναξίως μεταλαμβάνω τοῦ ἀχράντου σου Σώματος καὶ τοῦ τιμίου σου Αἵματος καὶ ἔνοχος εἰμι καὶ κρῖμα ἐμαυτῷ ἐσθίω καὶ πίνω, μὴ διακρίνων τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ μου ...*

27. Εκτός από χωρίο (Ex. 15.2) που δηλώνεται στο υπόμνημα πηγών, βλ. και το τροπάριο *Βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν, οὗτός μου Θεός, καὶ δοξάσω αὐτόν, Θεὸς τοῦ Πατρός μου καὶ ὑψώσω αὐτόν ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται*. (ειρμός α' ὡδὴ κανόνα, ὁρθρος Κυριακῆς των Αποκριών).

28. Εκτός από τη χρήση της φράσης ως εισαγωγικού στίχου κατά την εκφώνηση των τροπαρίων σε κανόνες αγίων, βλ. και το τροπάριο *Θεοτόκε, ἡ ἐλπίς πάντων τῶν Χριστιανῶν, σκέπε, φρούρει, φύλαττε τοὺς ἐλπίζοντας εἰς σε*. ... (Ειρμός θ' ὡδὴ του κανόνα στον ὁρθρο της γιορτῆς της Υπαπαντῆς).

29. Εκτός από το ίδιο το χωρίο από τους Ψαλμούς *ὡς σκεὺη κεραμέως συντρίψεις αὐτούς* (Ps. 2.9), η ανάμνησή του είναι ιδιαίτερα έντονη μέσα στην ακολουθία των Παθῶν, τη Μεγάλη Παρασκευῇ, σε ένα επίσης επιτάφιο περιβάλλον, όπου ο νεκρὸς Θεὸς θα ἀναστηθεῖ και θα συντρίψει τοὺς φονιάδες «ὡς σκεὺη»· βλ. στο ἀνάγνωσμα των Ὁρῶν της Μ. Παρασκευῆς *σὺ δέ, Κύριε, ἐλέησόν με καὶ ἀνάστησόν με, καὶ ἀνταποδώσω αὐτοῖς* (Ps. 40.11), ὅπως και στο Δοξαστικό των Αἰώνων, *Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου ... ἵνα συντρίψω αὐτούς, ὡς σκεὺη κεραμέως*.

30. Σίγουρα ἀνακαλεῖ τα χωρία ἄλλα δὲ ἔπεσε ἐπὶ τὰ πετρῶδη (Mt. 13.5) και ἕτερον κατέπεσεν ἐπὶ τὴν πέτραν (Lc. 8.6) ἀπὸ την παραβολή του Σπορέα.

31. Η σύνδεση του θανάτου με την ἁμαρτία βρῖσκεται σε χωρία ἀπὸ την *Προς Ρωμαίους* επιστολή του Παύλου, *Διὰ τοῦτο ὥσπερ δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθεν καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος, ...* (Rom. 5.12, γενικά στο 5.12-21) και *τὰ γὰρ ὀψώνια τῆς ἁμαρτίας θάνατος, τὸ δὲ χάρισμα τοῦ Θεοῦ ζωὴ αἰώνιος ἐν Χριστῷ ...* (Rom. 6.23), ἔχοντας ἀμεση βέβαια σχέση με το *θανάτῳ ἀποθανεῖσθε* της Γένεσης (Gen. 2.17· πρβλ. ὅπως παρακάτω (σημ. 49) και με Gen. 3.19).

32. Εκτός από τη σχέση του στίχου με το χωρίο ἀπὸ την επιστολή του Ἰακώβου, που

ὁ σώφρων ...³³. σ. 586, TR41, στ. 4: ... τὸ πᾶν ὅταν κριν[η] ...³⁴. σ. 597, TR46, στ. 4: ... [χ]οροὶ γὰρ ἀγγέλων εἰστήκεσαν κύκλῳ ...³⁵. σ. 629, TR62, στ. 8-12: ... Χ(ριστ)ὲ νυμφίε / ... τὴν νοητὴν παστάδα / ἔνδυσον ἡμᾶς ἄμφιον θείου γάμου / ... τῶν δαιτυμόν(ων) ...³⁶. σ. 659, TR74, στ. 6: ... ἀμπλακημάτων λύσιν ...³⁷. σ. 669,

επισημαίνει ο εκδότης, η πιο συχνή υπενθύμιση της παρούσας φράσης γίνεται μέσα από την ευχή πριν την απόλυση της Θείας Λειτουργίας του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε, Κύριε Αλλωστε η αρχική φράση αυτής της ευχής είναι μία από τις συχνότερες στα ειλητήρια που κρατούν οι συλλειτουργοῦντες ιεράρχες στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών· βλ. σχετικά G. BABIĆ – CHR. WALTER, *The inscriptions upon liturgical rolls in Byzantine apse decoration*, *REB* 34 (1976), 272.

33. Πρβλ. σε αντίστιξη την εναρκτήρια φράση από το επίγραμμα Ἔρωσ ὁ δεινὸς ἐκτυφλοὶ μου τὰς φρένας / ἀλλ' αἰθριάζει σὸς πόθος με, Χριστέ μου. του Ιωάννη Γεωμέτρη (ἐκδ. CRAMER, τ. 4, σ. 320). Για μία απόδοσή του στη σημερινή ελληνική βλ. Ἰωάννη Γεωμέτρη. Ὁ τρομερὸς τὸν νοῦ μου ὁ ἔρωτας τυφλώνει, μτφ. Γ. ΒΑΡΘΑΛΙΤΗΣ, Αθήνα 2012, σ. 40-41.

34. Πρβλ. με τη σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας (Mt. 25.31-46).

35. Εκτός από τα χωρία που έχουν επισημανθεί από τον εκδότη για τον στ. 4, αξίζει να προστεθεί και η φράση από την ευχή της Θείας Λειτουργίας του Ιωάννου του Χρυσοστόμου πριν τον καθαγιασμό των τιμίων δώρων: ... καίτοι σοι παρεστήκεισαν χιλιάδες ἀρχαγγέλων καὶ μυριάδες ἀγγέλων, τὰ Χερουβίμ καὶ τὰ Σεραφίμ, ἑξαπτέρυγα, πολυόμματα, μετάρσια, πετρωτά ...

36. Εκτός από τη σύνδεση των στίχων με τα συμφραζόμενα του αλληγορικού γάμου στο Κατά Ματθαῖον, στις εναγγελικές παραβολές των Δέκα Παρθένων (Mt. 25.1-13) και των Βασιλικών Γάμων (Mt. 22.1-14), σίγουρα χρειάζεται αναφορά και σε ὅλο το υμνογραφικό «σκηνικό» από τις ακολουθίες των αρχών της Μεγάλης Εβδομάδας (κυρίως στον ὄρθρο της Μεγάλης Δευτέρας με την ακολουθία του Νυμφίου και αυτήν της Μεγάλης Τρίτης με την ανάμνηση των Δέκα Παρθένων). Σ' αυτές κυριαρχούν το τροπάριο Ἰδοὺ ὁ νυμφίος ἔρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτὸς ... , εμπνευσμένο από την παραβολή των Δέκα Παρθένων, καθώς και το εξαποστειλᾶριο Τὸν νυμφῶνα σου βλέπω, Σωτήρ μου, κεκοσμημένον, καὶ ἔνδυμα οὐκ ἔχω ἵνα εἰσέλθω ἐν αὐτῷ ... , εμπνευσμένο τόσο από αυτή των Δέκα Παρθένων όσο κι εκείνη των Βασιλικών Γάμων.

37. Πρβλ. και πριν με σ. 166, GR14, στ. 7: ... εἰς λύτρον, εἰς κάθαρσιν ἀμπλακημάτων... σ. 310, GR93, στ. 3: ... λύτρον ἀμπλακημάτων... σ. 335, GR102, στ. 3: ... λύσιν ἀμπλακημάτων ... σ. 367, GR117, στ. 5: ... ἀμπλακημάτων λύσιν Για να γίνει κατανοητή η συχνότητα χρήσης των παραπάνω εκφράσεων, είναι σκόπιμο να επισημανθεί ο ειρμός της ε' ωδῆς, του ιαμβικού κανόνα του Ιωάννη Δαμασκηνού στην Πεντηκοστή, που ξεκινά στον πρώτο στίχο με τη φράση, *Λυτήριον κάθαρσιν ἀμπλακημάτων ...*· πρβλ. με μία παρόμοια ρυθμικά φράση από τον ειρμό της θ' ωδῆς, στον κανόνα του Ὁρθρου της Μεγάλης Δευτέρας: *Ἐμεγάλυνας Χριστέ, τὴν τεκοῦσάν σε Θεοτόκον, ἀφ' ἧς ὁ Πλάστης ἡμῶν, ὁμοιοπαθεῖς περιέθου σῶμα, τὸ τῶν ἡμετέρων λυτήριον ἀγνοημάτων ...* .

TR78, στ. 14: ... τὰ μύρα τοῖς δάκρυσι κιρνᾷ ...³⁸. σ. 669, TR78, στ. 22: ... ὁ γὰρ Μανουὴλ ἦτταν ἔθνων ἐμφέρει ...³⁹. σ. 669, TR78, στ. 29: ... εἰ δ' οὐκ ἀκούσει ...⁴⁰.

38. Ἄλλη μία φράση που απηχεί ξεκάθαρα νυμογραφικό κείμενο, το αναστάσιμο ευλογητάριο, *Τί τὰ μύρα, συμπαθῶς τοῖς δάκρυσιν, ὦ μαθήτραι, κιρνᾷτε; Ὁ ἀστράπτων ἐν τῷ τάφῳ ἄγγελος προσεφθέγγετο ταῖς νυροφόροις· ἴδετε ὑμεῖς τὸν τάφον καὶ ἦσθητε· ὁ Σωτὴρ γὰρ ἐξανέστη τοῦ μνήματος*. Για την έκδοση του ίδιου κειμένου βλ. και I. VASSIS, *Das Pantokratorkloster von Konstantinopel in der byzantinischen Dichtung*, στο S. KOTZABASSI (επιμ.), *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, Berlin 2013, 203-250, αρ. 15, και ιδίως 239-242.

39. Στο παρόν χωρίο ο ποιητής κάνει ένα λογοπαίγνιο με τη σημασία των ονομάτων του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ πιο συγκεκριμένα, καταρχήν σε σχέση με το αυτοκρατορικό βαπτιστικό όνομα –στο οποίο μάλιστα ο Μανουήλ Α΄ δίνει ιδιαίτερη έμφαση τοποθετώντας τη μορφή του Χριστού Εμμανουήλ και τη σχετική επιγραφή του ονόματος στα νομίσματα της περιόδου (βλ. σχετικά *ODB*, τ. 2, 1290, στο λήμμα Manuel I Komnenos)–, καθώς το Έμμανουήλ έχει το νόημα μεθ' ἡμῶν ὁ θεός (βλ. Mt. 1.23, ... καὶ καλέσουσιν τὸ ὄνομα αὐτοῦ Έμμανουήλ, ὃ ἐστὶν μεθερμηνευόμενον Μεθ' ἡμῶν ὁ θεός ...), ο στ. 22 με τη φράση ἦτταν ἔθνων ἐμφέρει αποδίδει το νόημα του ονόματος σε σχέση με το χωρίο μεθ' ἡμῶν ὁ θεός γνῶτε ἔθνη καὶ ἡττάσθε ὅτι μεθ' ἡμῶν ὁ θεός (Is. 8.9-10)· το παρόν χωρίο, όπως και η συνέχεια του ίδιου χωρίου από τον Ησαΐα ...ἰσχυρότερος ἡττάσθε· ἐὰν γὰρ πάλιν ἰσχύσητε, πάλιν ἡττηθήσεσθε ... ὅτι μεθ' ἡμῶν κύριος ὁ θεός ψάλλεται στη αρχή του Μεγάλου Αποδείπνου, την περίοδο της Μεγάλης Σαρακοστής. Παρακάτω συνεχίζει με το νόημα του μοναχικού ονόματος του αυτοκράτορα (στ. 23-24) «Ματθαῖος» που αφενός ανακαλεί το σύμβολο του ευαγγελιστή Ματθαίου [*ODB*, τ. 2, σ. 762, στο λήμμα evangelist symbols και N. ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ, Τα σύμβολα των ευαγγελιστών στη βυζαντινή μνημειακή τέχνη. Μορφή και περιεχόμενο, *ΔΧΑΕ* 17 (1993-94), 79-86], τον φτερωτό άνθρωπο-άγγελο ανάμεσα στα τέσσερα ζώα του Ιεζεκιήλ (Ezech. 1.10-11· πρβλ. Αποκ. 4.6-7), ενώ αφετέρου όπως επισημαίνει ο εκδότης και δηλώνει ο στ. 24 τῷ σχηματισμῷ τῆς ἰσαγγέλλου θέας, δηλαδή με την είσοδό του στο αγγελικό μοναχικό σχήμα με το οποίο ο Μανουήλ ντύνεται στο τέλος της ζωής του, κατατροπώνει και τους νοητούς εχθρούς. Έτσι τα νοήματα και των δύο ονομάτων Εμμανουήλ και Ματθαῖος, μέσα από τα δύο σχήματα, αυτοκρατορικό και μοναχικό αντίστοιχα, «καθαιροῦν» τις ενάντιες δυνάμεις (στ. 20-21), απ' τη μία τα επίγεια αισθητά έθνη και από την άλλη τους νοητούς εχθρούς.

40. Βλ. την ίδια έκφραση, στο αποδιδόμενο στον Ιωάννη Γεωμέτρη επίγραμμα για τους Σαράντα μάρτυρες της Σεβάστειας: *Χειμῶν τὸ λυποῦν, σὰρξ τὸ πάσχον ἐνθάδε / προσσχὼν ἀκούσεις καὶ στεναγμὸν μαρτύρων / εἰ δ' οὐκ ἀκούσεις, καρτεροῦσι τὴν βίαν, / πρὸς τὰ στέφη βλέποντες, οὐ πρὸς τοὺς πόνους*. (M. D. LAUXTERMANN, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vienna 2003, 149-150, και την πρόσφατη συζήτηση για το επίγραμμα, N. PATTERSON-ŠEVČENKO, *The Metrical Inscriptions in the Panagia Phorbiotissa*, στο A. W. CARR – A. NICOLAIDES (επιμ.), *Asinou across time: studies in the architecture and murals of the Panagia Phorbiotissa*, Cyprus, Washington, D.C. 2012, σσ. 70-72).

σ. 669, TR78, στ. 33: ... νέκυν κλέψειε ...⁴¹. σ. 669, TR78, στ. 6-7, 43: ... συνταφή.. συναναστή ... συννεκρούμαι ...⁴². σ. 780, AddI9, στ. 1: ... [Ω]ς χ[όρτος ἡμῶν τῶν βροτῶν αἶ] ἡμέ[ραι] ...⁴³. σ. 784, AddI14, στ. 3: ... Πέτρε, στερ(ρ)ὰ ἡ τῆς πίστεως πέτρα, ...⁴⁴. σ. 835, AddII16: Χ(ριστὸν) πρόκειται καὶ μελίζεται Θε[ός].⁴⁵ σ. 847, AddII26, στ. 1: ... βιωτικὸν βούλημα πᾶν φυγεῖν θέλε ...⁴⁶. σ. 848, AddII29, στ. 1-2: ... [Παρησία] γέλ[ω]τι συγκεκραμένη / ... καταστρέφει⁴⁷.

Στην ειδικότερη κατηγορία με τις επιτύμβιες επιγραφές-επιγράμματα διαπιστώνουμε τη συχνή χρήση σχεδόν λογοτυπικών εκφράσεων, επηρεασμένων

41. Πρβλ. με το χωρίο Mt. 27.64 για τη φρουρά στον τάφο του Ιησού από τον Πιλάτο, ώστε να μην κλέψουν το νεκρό σώμα οι μαθητές του.

42. Εκτός από το χωρίο από τον λόγο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού στα Γενέθλια του Σωτήρος, το οποίο σωστά έχει επισημανθεί στους στ. 7-8, για τις έννοιες της «συνταφής, συν-νέκρωσης, συν-ανάστασης», θα πρόσθετα και το αντίστοιχο από τον λόγο επίσης του Γρηγορίου στο άγιο Πάσχα, ... Χθές συνεσταυρούμην Χριστῷ, σήμερον συνδοξάζομαι· χθές συννεκρούμην, συζωοποιούμαι σήμερον· χθές συνεθαπτόμην, σήμερον συνεγείρομαι. ... (Greg. Naz. PG 35.397B), όπως και το υμνογραφικό, Χθές συνεθαπτόμην σοι, Χριστέ, συνεγείρομαι σήμερον· αναστάντι σοι, συνεσταυρούμην σοι χθές, αὐτός με συνδόξασον, Σωτήρ, ἐν τῇ βασιλείᾳ σου. (τροπᾶριο γ' ὠδῆς κανόνα του Πάσχα, Ιωάννου Δαμασκηνού).

43. Ο παρὼν στίχος που παραπέμπει ξεκάθαρα στο ... ἄνθρωπος ὥσεί χόρτος αἶ ἡμέραι ... (Ps. 102.15) από τον ψαλμὸ Εὐλόγει ἡ ψυχὴ τὸν Κύριον, ... (Ps. 102.1), ο οποίος διαβάζεται πολύ συχνά στις καθημερινές λατρευτικές ακολουθίες, μία διάσταση στη χρήση του η οποία επίσης δεν πρέπει να αγνοείται.

44. Πρβλ. με το χωρίο, Κάγὼ δέ σοι λέγω ὅτι σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, ... (Mt. 16.18).

45. Το λεκτικὸ του στίχου παραπέμπει σε συμφραζόμενα της θυσίας και του Μελισμοῦ του Χριστοῦ, ὅπως μπορεί να διαπιστωθεῖ ἀπὸ σχετικὰ λειτουργικά και μη χωρία: Μελίζεται καὶ διαμερίζεται ὁ Ἄμνός τοῦ Θεοῦ, ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος· ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος ἀλλὰ τοὺς μετέχοντας ... (ευχές μυστικές κατὰ το κοινωνικὸ, Θεία Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου)· ἐσφαγμένος πρόκειται ὁ Χριστός (Jo. Chrys. De proditiōne Judae (homiliae 1-2), PG 49.381.14)· Ἡ ἁγία τράπεζά ἐστιν ἀντὶ τοῦ τόπου ἔνθα ἐτέθη ἐν τῇ ταφῇ ὁ Χριστός· ἐν ᾗ πρόκειται ὁ ἀληθινὸς καὶ οὐράνιος Ἄρτος, ἡ μυστικὴ καὶ ἀναίμακτος θυσία, ... [Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, *Εκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 4.1-3 (ἐκδ. MEYENDORFF)].

46. Ενδεχομένως απηχεί τη φράση ἀπὸ τον Χερουβικὸ Ὑμνο, πρὶν τη Μεγάλῃ Εἰσόδῳ, κατὰ τη Θεία Λειτουργία, ... πᾶσαν τὴν βιωτικὴν ἀποθώμεθα μέρμιναν

47. Πρβλ. με το ἀπόφθεγμα Ἀρχὴ καταστροφῆς μοναχοῦ ὑπάρχει γέλως καὶ παρησία. Βλ. J.-C. Guy, *Les apophtegmes des pères. Collection systématique, chapitres i-ix*, Paris 1993, 3.56.1-2.

από λειτουργικά ή υμνογραφικά κείμενα σχετιζόμενα με τον θάνατο, όπως τροπάρια από ακολουθίες για την κοίμηση θείων προσώπων, ή άλλα τροπάρια και ευχές από την εξόδιο και την επιμνημόσυνη ακολουθία. Πιο συγκεκριμένα στις: σ. 119, BG3, στ. 9: *ἀνάπαυσον αὐτὴν ἐν σκηναῖς τῶν ἁγίων* (βλ. και σ. 507, NL1, στ. 2)⁴⁸. σ. 399, GR130, στ. 10-11: ... *τὸ ποῦ τελευτᾷ δόξα, πλοῦτος κ(αὶ) γένος ... τέφραν, κόνιν ... και σ. 406, IT1, στ. 5 ... [εἰς]χοῦν καταντᾷ και τελευτᾷ προ(ς) τέφραν, ...*⁴⁹. σ. 422, IT6, στ. 5: ... *[ἐκ] γῆς μετέστης [εἰς οὐρ]ανὸν ἄξιως ...*⁵⁰. σ. 485, IT28, στ. 23: ... *θανόντα και ταφέντα ...*⁵¹. σ. 513, TR1, στ. 7: ... *κατετέθη ἐν τοῦτω τῷ τύμβῳ ...*⁵². σ. 645, TR68, στ. 19: ... *ἤλιε και γῆ ...* (πρβλ. με σ. 210, GR46, στ. 9)⁵³. σ. 662, TR76, στ. 3-4, ... *ὡς ἄγρυπνος ἐν μάχαις λέων /*

48. Πρβλ. με τις εξής χαρακτηριστικές φράσεις, *Ὦντως φοβερώτατον τὸ τοῦ θανάτου μυστήριον ... τὸν μεταστάντα ἀνάπαυσον, ἐν σκηναῖς τῶν Δικαίων σου, Ἀρχή μοι και ὑπόστασις, τὸ πλαστοουργόν σου γέγονε πρόσταγμα ... διὸ Σωτὴρ τοὺς δούλους σου, ἐν χώρᾳ ζώντων, ἐν σκηναῖς Δικαίων ἀνάπαυσον* (νεκρώσιμα ιδιόμελα). *Ὁ και νεκρῶν και ζώντων τὴν ἐξουσίαν ἔχων, ὡς ἀθάνατος Βασιλεὺς, ... ἐν σκηναῖς δικαίων τάξει, ἐν κόλποις Ἀβραὰμ ἀναπαύσαι, και μετὰ ἁγίων συναριθμήσαι, ...* (ευχή νεκρωσίου ακολουθίας).

49. Στίχοι που εμπεριέχουν νοήματα όπως τα βιβλικά ... *γῆ εἶ και εἰς γῆν ἀπελεύση ...* (Γεν. 3.19) και ... *ἐγὼ δέ εἰμι γῆ και σποδός ...* (Γεν. 18.27), ωστόσο συνολικά πλησιάζουν νοηματικά σε τροπάρια από τη νεκρώσιμη ακολουθία όπως το παρόν ιδιόμelo: *Ἐμνήσθην τοῦ Προφήτου βοῶντος· ἐγὼ εἰμι γῆ και σποδός, και πάλιν κατενόησα ἐν τοῖς μνήμασι και εἶδον τὰ ὅσα τὰ γεγυμνωμένα και εἶπον· Ἄρα τίς ἐστι, βασιλεὺς ἢ στρατιώτης, ἢ πλούσιος ἢ πέννης, ἢ δίκαιος ἢ ἁμαρτωλός; Ἀλλὰ ἀνάπαυσον, Κύριε, μετὰ δικαίων τὸν δούλόν σου ὡς φιλόανθρωπος.*

50. Πρβλ. με τη φράση από το τροπάριο των εγκωμίων της Κοίμησης της Θεοτόκου *Ἐκ τῆς γῆς μετέστης, και τῆς γῆς οὐδαμῶς, Παναγία Θεοτόκε ἀφέστηκας, ...*

51. Ενδεχομένως, λογοτυπικά και ρυθμικά ανακαλεί τη φράση από το 4ο ἄρθρο του Συμβόλου της Πίστεως της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου της Νικαίας, ... *παθόντα και ταφέντα*

52. Βλ. ανάλογες εκφράσεις στα υστερότερα τροπάρια των Εγκωμίων της Μεγάλης Παρασκευής, όπως *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ, κατετέθης Χριστέ, και Ἀγγέλων στρατιαὶ ἐξεπλήττοντο ... και Ὁ Δεσπότης πάντων, καθορᾶται νεκρός, και ἐν μνήματι καινῷ κατατίθεται, ὁ κενώσας*

53. Η συγκεκριμένη θρηνητική αποστροφὴ συναντάται συχνά τόσο σε τροπάρια της ακολουθίας των Παθῶν, π.χ. στο απόστιχο από τον Ὁρθρο της Μεγάλης Πέμπτης *Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει, παράνομε Ἰούδα ... Φρίξον ἤλιε, στέναξον ἢ γῆ, και κλονουμένη βόησον ..., καθὼς και σε μεταγενέστερα θρηνητικά αποσπάσματα για την ἄλωση της Κωνσταντινούπολης. Πρβλ. Δούκας 41.19.1-2 (ἐκδ. GRCU): *Φρίξον, ἤλιε και, σὺ γῆ, στέναξον εἰς τὴν παντελὴ ἐγκατάλειψιν τὴν γενομένην ἐν τῇ ἡμετέρᾳ γενεᾷ παρὰ τοῦ δικαιοκρίτου Θεοῦ διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν.**

ὑπνοῖς ὑπελθὼν ... τὸν τάφον, ...⁵⁴. σ. 702, TR95, στ. 1, ... [Ὅναρ τὰ πάν]τα καὶ σκιάς οὐδὲν πλέον ...⁵⁵.

Στο μεγάλο αυτό corpus των επιγραφών σε πέτρα που εκδίδεται συγκεντρωτικά στην παρούσα μελέτη, με βάση τις πολλές περιπτώσεις χωρίων που έχουν συζητηθεί παραπάνω, μπορούμε να συναγάγουμε ότι βιβλικά, λειτουργικά και υμνογραφικά χωρία αποτελούν κοινή δεξαμενή φράσεων ή γλωσσικών λογοτύπων, ιδιαίτερα οικείων για τον μέσο πολίτη της αυτοκρατορίας, απ' όπου αντλούν και οι δημιουργοί των έμμετρων επιγραφών⁵⁶.

54. Το λιοντάρι που κοιμάται για να ξυπνήσει πάλι, εκτός από το γνωστό βιβλικό ... ἐκ βλαστοῦ, νίε μου, ἀνέβης ἀναπεσὼν ἐκοιμήθη ὡς λέων καὶ ὡς σκύμνος· τίς ἐγερεῖ αὐτόν; ... (Γένεσις 49.9), και την αντίστοιχη συμβολική παράσταση του Αναπεσόντος Χριστού, με σημαινόμενα ακριβώς την ενσάρκωση, τον σταυρικό θάνατο και την ανάσταση (βλ. ODB, τ. 1, 439, στο λήμμα Christ Anapeson), συμβολισμοί παρόντες ήδη στα πρώιμα ομιλητικά κείμενα [πρβλ. Ιωάννης Χρυσόστομος, *In sanctum Stephanum protomartyrem* [Sp.], PG 59.503.35-38: ... Ὅψεσθε τὴν ζωὴν ὑμῶν κρεμασμένην ἐπὶ ξύλου; οὐ τὴν ταφὴν τὴν ἐν μνημείῳ ὁ Ἰακώβ προέγραψεν· Ἀναπεσὼν ἐκοιμήθη ὡς λέων; ... και Θεοδώρητος Κύρου, *quaestiones in Octateuchum* (έκδ. N. FERNÁNDEZ MARCOS - A. SÁENZ-BADILLOS, 93.26-21) αὐτῷ δὲ καὶ τό “ἀναπεσὼν ἐκοιμήθη ὡς λέων, ἀρμόττει καὶ ὡς σκύμνος λέοντος”. ὥσπερ γὰρ ὁ λέων καὶ καθεύδων ἐστι φοβερός, οὕτως ὁ δεσποτικὸς θάνατος φοβερός καὶ τῷ θανάτῳ καὶ διαβόλῳ γεγένηται. λέοντα δὲ αὐτὸν καὶ σκύμνον κέκληκε λέοντος ὡς βασιλέα καὶ βασιλέως υἱὸν καὶ Θεὸν καὶ Θεοῦ υἱόν ...], στο «επιτάφιο» περιβάλλον συναντάται στις ακολουθίες των Παθών, για παράδειγμα από τον Ὁρθρο του Μεγάλου Σαββάτου, σε στιχηρό ιδιόμελο των Αἰνῶν (Δεῦτε ἴδωμεν τὴν ζωὴν ἡμῶν, ἐν τάφῳ κειμένην, ἵνα τοὺς ἐν τάφοις κειμένους ζωοποιήσῃ, δεῦτε σήμερον, τὸν ἐξ Ἰούδα ὑπνοῦντα θεώμενοι, προφητικῶς αὐτῷ ἐκβοήσωμεν Ἀναπεσὼν κεκοιμήσαι ὡς λέων, τίς ἐγερεῖ σε Βασιλεῦ; ἀλλ' ἀνάστηθι αὐτεξουσίως, ὁ δοὺς ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἐκουσίως Κύριε δόξα σοι.) και στα μεταγενέστερα εγκώμια, «Ὡσπερ λέων, Σῶτερ, ἀφνπνώσας σαρκί, ὡς τις σκύμνος ὁ νεκρὸς ἐξανίστασαι, ἀποθέμενος τὸ γῆρας τῆς σαρκός· βλ. επίσης για τον Χριστό ως νοερό λέοντα στον Φυσιολόγο (έκδ. SBORDONE), κεφ. 1, περὶ τοῦ λέοντος, ιδίως στις σσ. 6-7.

55. Εκτός από τα χωρία που έχουν επισημανθεί από τον εκδότη, πολύ κοντά στον παρόντα στίχο βρίσκονται οι φράσεις από νεκρώσιμα ιδιόμελα (του Ιωάννη Δαμασκηνού;) Ποῦ ἐστὶν ἡ τοῦ κόσμου προσπάθεια; ... πάντα κόνις, πάντα τέφρα, πάντα σκιά. ... και Ὡς ἄνθος μαραίνεται και ὡς ὄναρ παρέρχεται καὶ διαλύεται πᾶς ἄνθρωπος ...

56. Βλ. καταρχὴν το παράρτημα του παρόντος τόμου σ. 859 κ.ε. Επίσης πρβλ. με τη συζήτηση για τη σχετικά μικρὴ χρῆση βιβλικών, λειτουργικών ή υμνογραφικών χωρίων στην κατηγορία των επιγραφών που εξετάζει ο G. PALLIS, *Inscriptions on middle Byzantine templon screens*, BZ 106 (2013), 761· επίσης στο ίδιο πνεύμα, στο H. MAGUIRE, *Art and*

Όσον αφορά τον σχολιασμό κάποιων από τις επιγραφές:

Ενώ γίνεται αναφορά στη σ. 613, υποσ. 613, στην επιγραφή της λάρνακας του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου από τον ναό του Ιωάννη Θεολόγου στο Έβδομον της Κωνσταντινούπολης και σε όλη την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία, η ίδια η επιγραφή δεν εκδίδεται αναλυτικά, παρόλο που στον παρόντα τόμο έχουν συμπεριληφθεί άλλες επιτύμβιες επιγραφές αυτοκρατόρων που επίσης έχουν διασωθεί μόνο από τη χειρόγραφη παράδοση μέχρι σήμερα.

Από τη σ. 267, GR73, στ. 2, αξίζει να σταθούμε στο επίθετο *τροχαλός* σε σχέση με τα υπόλοιπα συμφραζόμενα της αρχής του παρόντος επιγράμματος και την επιστροφή της πόλης της Κορίνθου από τα χέρια των Ιταλών στην εξουσία των Παλαιολόγων. Θα μπορούσαμε να μεταφράσουμε το χωρίο, με τα δύο υπερβατά, *ποδι φευκτῆς τροχαλῶ πεπρωμένης* ως εξής: «... με το ασταμάτητο πόδι μιας μοίρας που ας έλειπε ...». Με βάση το LSJ το επίθετο σημαίνει τη γρήγορη κίνηση, ιδιαίτερα για ένα αντικείμενο που στριφογυρνάει στο έδαφος, χωρίς να σταματά. Ο Νικήτας Χωνιάτης, σε ένα από τα πιο έντονα φορτισμένα χωρία του κεμένου από την περιγραφή της Άλωσης του 1204 από τους Σταυροφόρους, χρησιμοποιεί το ίδιο επίθετο για να αναφερθεί ανάμεσα σε άλλα με έντονα καυστικό τρόπο στη γλώσσα των Λατίνων *τροχαλή λαλιὰ* την ονομάζει⁵⁷. Θα μεταφράζαμε τη συγκεκριμένη φράση ως «η λαλιά η διαπεραστική που δεν έχει σταματημό και σχεδόν δεν την προλαβαίνουν τα χείλη»⁵⁸. Ενδεχομένως η χρήση του ίδιου επιθέτου στα δύο χωρία με αναφορά στο ασυγκράτητο της ορμής των Λατίνων να μην είναι τυχαία.

σ. 531, TR11, στ. 7: Το όνομα που δεν διαβάζεται ενδέχεται να είναι αυτό του πατριάρχη Αθανασίου (στ. 8: *οϊακοστρόφου*), με τον οποίο ο Θεόληπτος

Eloquence in Byzantium, Princeton 1981, σσ. 3, 5, βλ. την εισαγωγική συζήτηση για την ισχυρή επίδραση μη βιβλικών (ομιλητικών και υμνογραφικών κειμένων) στη δομή και την εικονογραφία της βυζαντινής τέχνης.

57. Πρβλ. με Nic. Chon. Hist. σ. 575, στ. 63-70 (έκδ. VAN DIETEN): ... *ταῦτα ὁ χαλκοῦς αὐχὴν, ἢ ἀλαζῶν φρήν, ἢ ὀρθὴ ὀφρὺς, ἢ ἀεὶ ξυριῶσα καὶ νεανισκευομένη παρειά, ἢ φιλαίματος δεξιὰ, ἢ ἀκροχολῶσα ῥίν, ὁ μετέωρος ὀφθαλμός, ἢ ἄπληστος γνάθος, ἢ ἄστοργος γνῶμη, ἢ τορὴ καὶ τροχαλὴ λαλιὰ καὶ μόνον οὐκ ἐπορχουμένη τοῖς χεῖλεσι, μᾶλλον δὲ οἱ παρ' ἐαυτοῖς ἐπιστήμονες καὶ σοφοί, οἱ εὖορκοι καὶ φιλαλήθεις καὶ μισοπόνηροι καὶ τῶν Γραϊκῶν ἡμῶν εὐσεβέστεροί τε καὶ δικαιοῦτεροι καὶ τῶν Χριστοῦ διαταγμάτων φύλακες ἀκριβέστεροι, ...*

58. Το ίδιο επίθετο απαντάται στο κείμενο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης για την άλωση της πόλης τον Αύγουστο του 1185, επίσης αναφερόμενο απαξιωτικά στον τρόπο κουρέματος των κατακτητών Νορμανδών, σε σχέση με το ταπεινωτικό βίαιο κούρεμα της κόμης και της γενειάδας στο οποίο υποβάλλουν τους κατοίκους της πόλης.

είχε ιδιαίτερη σχέση⁵⁹, από τα πρώτα στάδια της μοναστικής τους ζωής, εφόσον βέβαια το ουσιαστικό *ἀδελφιδούς* ή *ἀδελφιδός* δε σημαίνει «ανηψιός», αλλά απλά αγαπημένος, σύμφωνα με το LBG.

σ. 609, TR52, στ. 4: Ναοί αφιερωμένοι από τον Βασίλειο Α΄ στον Ηλία τον Θεσβίτη πράγματι μαρτυρούνται σε χωρία από τον *Βίο Βασιλείου*. Επίσης και ο περίφημος μικρογραφημένος κώδικας Parisinus gr. 510, με τις ομιλίες του Γρηγορίου Θεολόγου, όπως μπορεί να κρίνει κανείς από μία από τις αφιερωματικές μικρογραφίες του, με τον αυτοκράτορα και εκατέρωθεν τον αρχάγγελο Γαβριήλ και τον προφήτη Ηλία, πολύ πιθανόν ήταν επίσης αφιερωμένος σε ομώνυμο ναό του παλατιού⁶⁰.

Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις κατά την παρουσίαση και όσον αφορά τις προτάσεις για πιθανές βελτιώσεις σε επιμέρους σημεία του τόμου δεν μειώνουν στο παραμικρό τη σπουδαία συμβολή του στη σύγχρονη έρευνα, τη μελέτη του επιγράμματος και της έμμετρης επιγραφής κατά τη βυζαντινή περίοδο. Σε συνδυασμό με τους δύο τόμους που είχαν προηγηθεί στην ίδια σειρά, τις εισαγωγικές παρατηρήσεις, την έκδοση και την παρουσίαση των επιγραφών που έχουν εντοπισθεί στις διαφορετικές κατηγορίες των υλικών αντικειμένων, τη βιβλιογραφική εποπτεία και τεκμηρίωση, τα σχετικά παραρτήματα και τις συνοδευτικές εικόνες, και ο παρών τόμος φωτίζει ακόμη περισσότερο την έρευνα, τη συγκέντρωση και την αποκατάσταση των έμμετρων βυζαντινών επιγραφών.

ΜΑΝΟΛΗΣ Σ. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ

Πανεπιστήμιο Κρήτης

59. Ι. Κ. ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322): βίος και έργα*, Κατερίνη 1996, τ. Α΄, σσ. 41-45.

60. Εκτός από το προφητικό όνειρο της μητέρας του Βασιλείου Α΄ για την άνοδο του γιου της στον αυτοκρατορικό θρόνο [βλ. *Βίος Βασιλείου*, σ. 32.14-25 (έκδ. SEVCENKO)], στο ίδιο έργο αναφέρονται ναοί προς τιμή του προφήτη Ηλία μαζί με τους αρχιστρατήγους Μιχαήλ και Γαβριήλ [βλ. *Βίος Βασιλείου*, σσ. 236.16-20, 272.6-274.19, (έκδ. SEVCENKO)], αλλά και στον προφήτη Ηλία χωριστά [βλ. *Βίος Βασιλείου*, σσ. 282.13-20, 298.13-15, 300.19-21 (έκδ. SEVCENKO)]. Στον κώδικα Parisinus gr. 510 κεντρική αφιερωματική θέση καταλαμβάνει μικρογραφία με τον αυτοκράτορα, τον αρχάγγελο Γαβριήλ και τον προφήτη Ηλία. Βλ. L. BRUBAKER, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge 1999, εικ. 5.

